

**KECSKEMÉTI GÁBOR: „A BÖCSÜLETRE KIHALADOTT
ÉKES ÉS MESTERSÉGES SZÓLLÁS, ÍRÁS”. A MAGYARORSZÁGI
RETORIKAI HAGYOMÁNY A 16–17. SZÁZAD FORDULÓJÁN**

Budapest, Universitas Kiadó, 2007 (Irodalomtudomány és Kritika: Tanulmányok), 622 l.

Kecskeméti Gábor monográfiája nem csupán terjedelmét tekintve impozáns vállalkozás, hanem célkitűzését tekintve is az: az 1580 és 1630 közé eső fél évszázad magyarországi retorikai gondolkodásának – s ezen belül európai kapcsolatainak – monografikus feldolgozását vállalta. Ez a fél évszázad pedig köztudottan igen izgalmas periódusa mind az európai, mind pedig a Kárpát-medencén belüli irodalomteoretikus eszmélkedésnek, a téma nemzetközi szakirodalma könyvtárnyi, mármár az áttekinthetlenségig növekedett az utóbbi két évtizedben. Különösen merész vállalkozásról van tehát szó, ugyanakkor megkerülhetetlen, időszerű és rendkívüli haszonnal járó kutatási program teljesítését regisztrálhatjuk a monográfia kapcsán.

A vaskos kötetnek mind a tíz fejezete akár önállóan is megálló eszme-futtatás, többségük – vagy legalábbis egy változatuk – magyar és/vagy idegen nyelvű igényes szakmai fórumon már korábban megjelent (pl. *Camoenae Hungaricae*, *Arizona Center for Medieval and Renaissance Studies* stb.). A közöttük fennálló kapcsolat a figyelmesebb olvasás után határozottan érzékelhetővé válik, mivel azonban mind-egyiknek van önállóan is hozama, metodikája, figyelmet érdemlő szemléletbeli vagy adatszerű újdonsága, érdemes külön-külön is szólni róluk.

A bevezetésben világos feladat kijelölést kapunk: kommunikációelméleti szempontokat érvényesítő retorikatörténeti korszakmonográfiát tartunk tehát kezünkben, olyan munkát, amely a vizsgált korszak magyarországi és erdélyi nyomtatott retorika- és homiletikaelméleti praeceptumait a teljesség igényével tekinti át. A grammatikai, poétikai és logikai kézikönyvek vizsgálata nem tárgya az értekezésnek, amely ilyen módon különbözik Bartók István ismert munkájától, az *Irodalomtudomány és Kritika* című sorozat korábbi kötetétől. Noha a most vizsgált periódus szorosabban véve az 1580–1630 közé eső fél évszázad, azt már előljáróban hangsúlyozza a szerző, hogy többször szükségképpen át kellett lépnie ezeken az évszázadokon, mivel egyes jelenségek csak a tágabb kontextusban voltak értékelhetők. Ezt az álláspontot valóban igazolva látjuk a fejtegetések során, olykor messzire vezetnek az összefüggések, még Verseghy Ferenc 19. század eleji retorikai álláspontjára is kiterjed a szerző figyelme (367–368). A téma egyébként közismerten a Tarnai Andor által elindított kutatási program kereteiben kapott helyet, több ponton az ő megállapításait gondolja és fejleszti tovább a tanítvány, s mindezt az újabb rendkívüli módon megélt német és angolszász szakirodalom hasznosításával

teszi. Ez nemcsak korszerűségét jelzi, hanem azt is, hogy a magyar kutatás ennek révén most már mindinkább szervesen beépül a nemzetközi trendekbe, s ennek jótékony hatása meg is mutatkozott az utóbbi években számos kiadvány és konferencia révén.

Módszertani újdonság Kecskeméti vizsgálódásában, hogy a kora újkori irodalmi igényességű szövegek létrejöttében hármass szerepet tart szem előtt: a *praeceptum*, az *auctoritas* és az *usus (traditio)* együttes hatását hangsúlyozza, s ez korábban elkerülte a kutatók figyelmét. Meggyőző az érvelése, amely szerint: „A kommunikátorok nagy átlagáról az feltételezhető, hogy az érvek retorikaelméleti besorolásától és az elokúció antik példaképeitől nagyrészt függetlenül, azokra kevés teoretikus figyelmet fordítva, inkább a gyakorlatban kialakult érvelési szokásokat, konvenciókat, legitimként elfogadott tételeket és eljárásokat követve, szokásszerű megfogalmazási és szemléltetési panelekhez nyúlva dolgoztak” (23). Mivel a teoretikus kézikönyvek csak az egyik (bár talán mégis a legfontosabb?) tényezőt jelentik a művészi igényű textusok kialakításában, így csak helyeselhető, hogy a további fejezetek ezt a háromgyökerű indítást veszik szemügyre, s a *praeceptum*okon kívül egyfelől a mintaadó (többnyire antik) tekintélyeket, másfelől az egyes szövegek szellemi hátterét, kapcsolatrendszerét, filológiai kontextusát igyekeznek az elméleti munkák mellé állítva számba venni.

A második fejezet épp ezt a szempontot érvényesíti akkor, amikor egész 1711-ig áttekintést ad a retorikai kézikönyvek magyarországi jelenlétéről, itthoni kiadásokról és használatokról. Indokoltan jut arra a következtetésre, hogy az elméleti

munkák mellett a klasszikus antikvitás retorikai szerzőinek szövegkiadásai és kivonatai játszottak nagy szerepet a szónoklattan oktatásában. Ismeretes, hogy míg Nyugat-Európában nemzeti nyelveken is megindult a retorika fejlődése, addig magyarul sajnálatos módon nem születtek ilyen munkák, s ennek – legalábbis egyik – nyilvánvaló oka az lehet, hogy mind a Királyság, mind Erdély városainak többnyelvű (magyar, német, szláv) diáksága számára a latin volt a leginkább elfogadható közös nyelv, gyakran az itt tanító rektorok sem magyar anyanyelvűek voltak, ez is gátolhatta a magyar fordítások létrejöttét. Itt Kecskeméti jól áttekinthető táblázatot közöl (37–39), amelyben az értekezés által hivatkozott retorikai és homiletikai kézikönyvek fontosabb adatait (kiadás éve, példányszám, műfaj) tünteti fel.

A harmadik fejezet két magyarországi szerző retorikai munkáit tárgyalja. A bártfai születésű orvosdoktor, polihisztor Georg Henisch (1549–1618) ugyan Augsburgban élt és ott jelent meg retorikai kompendiuma is, származása révén mégis ide köthető, ám mindeddig a hazai szakirodalomban ismeretlen volt. Művének második, 1613-as kiadása két példányban található meg Magyarországon (hogy hol, az nincs feltüntetve), ezt a táblázatos, bővített változatot vizsgálta Kecskeméti. Talán nem érdektelen megemlíteni, hogy Henisch 1590-ben kiadott dialektikája (amely itt természetesen csak a bibliográfiában szerepel, minthogy nem retorika) megvolt Kassán a Szent Erzsébet templom könyvlistáján, ez is adalék a Szepességből elszármazott szerző későbbi hazai ismertségéhez, utóéletéhez.

Ennél sokkal jelentősebb viszont Pécsi Király Imre retorikája, amely sok hason-

lóságot mutat Matthaeus Dresser közkedvelt tankönyvével. Pécseli Királlyal már többször foglalkozott a szakirodalom, de ilyen részletességgel még senki nem elemzte kézikönyvének forrásait. Kecskeméti érdeme, hogy Johann Scholl marburgi professzor művét, az 1611-ben Frankfurtban megjelent *Praxis rhetoricát* mint Pécseli Király példaanyagának egyik fontos forrását meggyőzően mutatja be, továbbá regisztrálja Naprágyi Demeter 1595-ös krakkói orációjának a Pécseli Király-szöveggel való összefüggését. Sőt, az átdolgozott harmadik kiadáshoz Vossius munkájának használatát is kimutatja, ez jelzi, hogy a külföldről hazatérő peregrinusok itthon is figyelemmel követték a szellemi élet újabb nyugat-európai fejleményeit. A stúdiumok színhelye, a német szellemi környezet részletes feltérképezése a korábnál sokkal árnyaltabb kép kirajzolását segíti elő Pécseli Király esetében még eszmetörténeti szempontból is (elég, ha most csak az irénizmussal való kapcsolatára utalunk).

A negyedik fejezet a retorikai oktatás hazai gyakorlatát tekinti át (103–144). Sorra veszi az ismert és kiadott iskolai tantervekben szereplő klasszikus szerzőket, majd viszont azt kénytelen megállapítani, hogy a tárgyalt időszak a magyarországi auktorkiadásokban igen szegényes. A *Disticha Catonis* gyakori edíciói inkább csak az alsó fokú latinoktatás céljait szolgálták (bár hozzátehetjük, hogy azt korántsem eredmény nélkül tették!), ezen túl a legtöbbször kiadott szerző érthető módon Cicero, az episztoláknak 1711-ig összesen 19 kiadását regisztrálja Kecskeméti. Mivel a Sturm-féle ismert válogatást vette alapul a korabeli magyarországi nyomdak többsége, ezért a mértékadó modern kiadások

(Teubner, oxfordi edíció) alapján azonosított levelek listáját is közli az értekezés. Cicero levelezésköteteinek az oktatásban játszott meghatározó szerepéről meggyőzően tanúskodó körképet kapunk (116–117). A jezsuiták a *Ratio studiorum* előírásai szerint már a legelső grammatikai klassziban olvastattak Cicero-szövegeket, a *grammatica mediában* az *Epistolae familiares* volt az előírt olvasmány, a *supremában* a *De amicitia* szerepelt, így kellett eljutniuk végül a retorikai osztályban a legnehezebb Cicero-beszédek tanulmányozásáig. Kérdés, hogy a jezsuita gimnázium használta-e a kolozsvári Heltai-nyomda 1581-es Cicero-kiadását, avagy külföldről behozott tankönyvek között voltak a római szónokfejedelem levélgyűjteményei. Magunk az utóbbit tartjuk valószínűnek, bár erre nincs adatunk.

Ennél a könyvtörténeti adaléknál viszont sokkal fontosabb az a fejtegetés, amit a progümnaszma műfajairól olvashatunk az értekezésben. Aphthoniosz és Hermogenész rendszere határozta meg az iskolai retorikaoktatás alapjait, ezt Kecskeméti Thurzó Imre wittenbergi tanulmányainak bemutatásával szemlélteti (133–137). Megállapítja, hogy „a biccsei tanulmányok során a progümnaszmata teljes műfaji repertoárjának feldolgozására sor került”. Az oktatás csúcspontját jelentő *declamatio* és *consultatio* alkalmazásában egy holland kutató, Marc van der Poel monográfiáira támaszkodik, teljes joggal, mivel így európai kontextusban helyezheti el a magyarországi jelenségeket.

Az ötödik fejezet – logikusan továbblépve a retorikai ismeretek számbavételével – a Magyarországon lezajlott retorikai tárgyú disputációkról ad számot. Teljes mértékben újdonságnak számít a trencsényi

Stephanus Omasztha 1615-ben sorra került iglauri disputációjának ismertetése, amelynek szövegét ugyan tanára, a helmstedti Paul Müller írta, de a téma a korabeli retorikadefiníciókkal foglalkozva alapvető fontosságúnak számít a korszak retorikaértelmezéseinek korszerűségére vonatkozóan. Részletes szövegelemzéssel bizonyítja Kecskeméti, hogy a Zabarellától eltérő nézeteket képviselt a trencsényi diák, s felfogása a padovai Antonio Riccoboni nagyhatású fejtegetéseivel állt közel.

Nem kevésbé fontos és érdekes az itt tárgyalt másik disputáció témája sem: Zólyom vármegye ítélőszéki esküdtbírójának a fia, ifjabb Zolnay Péter 1642-ben a beszédmodorral kapcsolatos három erényről, a nyájasság, igazmondás, szellemesség (*comitas, veracitas, urbanitas*) együtteséről disputált, így a retorika és etika sokat vitatott kapcsolatáról fejthette ki tudását. A „*vir bonus dicendi peritus*” elvét Ramus részéről ért támadás közismerten nagy vihart váltott ki az európai retorikai gondolkodásban, ehhez szól hozzá Zolnay Péter rózsashegyi *Disputatio ethicája*, amely a három fontos virtus közül félreérthetetlenül az igazmondást sorolja első helyre. A szöveg részletes elemzése alapján meggyőző Kecskeméti értékelése, amely szerint „a 17. századi lutheránus kommunikációs-műveltség közösségi vonásai váltak benne láthatóvá” (165). Ez a szélsőségektől tartózkodó, társadalmi életet szabályozó, közösséget erősítő mentalitás arisztotelianus alapozású, a belőle kirajzolódó retorikai ideál – Kecskeméti szerint – „ismeretelméleti tételekkel is összekapcsolható”, így végeredményben a felső-magyarországi irodalmi és erkölcsstani eszmélkedésnek egyaránt üde színfoltja, amely hasznosan gyarapítja eddigi ismereteinket.

Hasonlóképpen a hazai szellemi élet egy eddig rejtett vonatkozására világít rá a hatodik fejezet, amelyben egy körmöcbányai ifjúnak, Paulus Rosának eddig ismeretlen tudományos életútját és egyetlen műve filológiai-retorikai érdekű részleteinek tüzetes vizsgálatát kapjuk. A *Gnomologiae Demosthenicae Graecolatinae* címmel Bázelen 1570-ben kiadott munka az 5. kötete a görög bölcs szövegkiadását célzó impozáns humanista vállalkozásnak, e kötet textusait fordította Rosa görögből latinra, példázva azt, hogy munkahelyén, az augsburgi gimnáziumban is el lehetett jutni színvonalas filológiai feladatok megoldásáig. Ehhez természetesen az a hallatlanul gazdag szellemi kapcsolatrendszer volt szükséges, amelyet Kecskeméti e vonatkozásban feltárt és bemutatott.

Az értekezés legterjedelmesebb és legtöbb újdonsággal szolgáló fejezete a hetedik, amely a németországi *peregrinatio academica* jelentőségét méri fel a magyarországi retorikai műveltség szempontjából. Az egyetemjárás németországi célpontjai között érthető módon kap kiemelt helyet Wittenberg és Marburg, de a többi univerzitás – Rostock, Lipcse, Frankfurt am Oder, Tübingen, Jéna, Helmstedt, Königsberg, Herborn és Bréma – magyar kapcsolatait is számba veszi az értekezés idevágó alfejezete (ebből legfeljebb Strassburgot hiányolhatjuk). A német egyetemeken tapasztalt, megismert, elsajátított retorikai és teológiai áramlatok feltérképezése valóban megmutatja, hogy ezek nélkül a magyarországi elméleti ismeretekről nem lehet valós képet nyerni. Már csak az ott tanuló magyarországi diákok nagy száma miatt is így van ez. Ha majd valamennyi német egyetem magyar diákságának névsora elkészül (Szögi László folyamatban lévő

kutatásai közismerten erre irányulnak), nyilvánvalóan ki fognak egészülni a retorikai műveltségükre vonatkozó ismereteink is, amelyek azonban már most is logikus rendben tárulnak fel a jelen értekezéséből.

Meggyőzően mutatja meg Kecskeméti, hogy a wittenbergi retorikai kultúra legjellegesebb képviselői (Georg Maior, David Chytraeus, Andreas Pancratius, Adam Theodor Siber és mások) a homiletikára is hatással voltak, nézeteik humanista beágyazottságára pedig számos példát hoz, s indokoltan hangoztatja ennek a ténynek a figyelembevételét a hazai irodalomtörténeti kutatásokban. Számos példával illusztrálja, hogy a magyar diákoknak messzeemenően megvolt a lehetőségük a sajátosan reprezentációs-laudációs célzatú szónoklattani gyakorlat wittenbergi mindennapjaiba való beilleszkedésre. Ezt szemléltető Thurzó Imre ismert, s igen tanulságos ottani stúdiumain kívül Kecskeméti részletesen bemutatja Nicodemus Frischlin 1587-es szónoklatának magyar vonatkozásait, amelyeken túl a wittenbergi professzor exercitatio-centrikus szemléletének és vitáinak ismertetése jelent ismét újdonságot immár nemcsak a magyar, hanem a német szakirodalom számára is. Ugyanis a Frischlin–Crusius polémiában nem kevesebbről van szó, mint a nagytekintélyű Melanchthon megítéléséről (260–265), ami az egész retorikai felfogás számára új alternatívák lehetőségét vetette fel. Nicodemus Frischlin és Martin Crusius szenvedélyessé váló vitája éppen 1587-ben érte el tetőpontját, jogos a szerző gyanúja, mely szerint az ottani magyar coetus tagjai élénk figyelemmel kísérték annak fejleményeit (269).

További három professzor magyar diákokra tett hatását emeli ki egy önálló alfe-

jezet: Aegidius Hunnius volt eddig a legismertebb közülük, most Leonhard Hutter és Johann Hülsemann neve került mellé, ők képviselték az ortodox lutheránus teológiai vonalat, amellyel a királyi országrész evangélikusainak szellemiségében számolnunk kell. Minthogy ezen teológusok központi gondolata szerint a Szentlélek eszközökkel él mind az egyház, mind az egyén spirituális életében, a közvetítésnek, a medialitásnak kiemelt funkciót tulajdonítanak, s ez a prédikatori szó erejébe vetett hitet (s ebből következően a hallás utáni üdvözülést) emeli főszerepbe. Nem nehéz belátni ezen elv fontosságát a kor hitvitáiban, a szakirodalom nyilván bőségesen hasznosítani tudja majd Kecskeméti idevágó – s helyütt tovább nem részletezhető – fejtegetéseit.

Marburg kapcsán Kecskeméti elsősorban Andreas Gerardus Hyperius jelentőségét méltatja, beemeli a kutatásba az eddig figyelmen kívül maradt, 1562-ben megjelent retorikáját, méltatja humanista vonásait, s magyarországi kapcsolatait is sokrétűbbeknek mutatja be, mint ahogy azt eddigi tudásunk alapján láttuk (305–310). A flandriai Ypernből származó teológusnak homiletikai elméletéről is részletes elemzést kapunk: kiderül ebből, hogy Hyperius öt beszédnemet tartott alkalmasnak a prédikatori munka szempontjából, de ezek keveredése (a *genus mixtum*) volt számára természetes, noha a *primarium genus* jelentőségét is hangsúlyozza (318–319).

Indokoltan szentel Kecskeméti külön alfejezetet Ramus és Lipsius németországi recepciójának bemutatására, ez önmagában is tanulságos, a magyarországi helyzet megértését is elősegíti.

A nyolcadik fejezet – *Retorikai beszédnemek és osztályozható irodalmi gyakorlat*

címmel – a *genus didascalicum* irodalom-elméleti alappozícióit önálló alfejezetben tárgyalja. Teljes joggal hangsúlyozza itt Kecskeméti Melanchthon jelentőségét, ezt a *genust* valóban ő alkotta meg s az ő nyomán kapott kiemelt szerepet a későbbi protestáns retorikai gondolkodásban. A *didascalicum* szerepét a katolikus teoretikusok csak periférikusnak tartották, kiegészítő szerepet szántak a tanító nemnek, miként az észlelhető Ludovicus Granatensis és Carolus Regius idevágó fejtegetései alapján.

A továbbiakban a *genus iudiciale* magyarországi jelenlétét kíséri figyelemmel a szerző, többek között a hitvita és a politikai beszéd műfajaiban mutatja ki szerepét. Megfigyelései közül külön is kiemelhető, hogy Rimay elméleti álláspontjában és költeményeiben ugyancsak felleli ennek a beszédnek a működését. Az utóbbira példa a Balassi-epicédium 5. darabja, amelyben Diana és Mars dialógusában ismeri fel és mutatja be a törvényszéki beszéd jellegzetes alakzatait. Kecskeméti-nek ez az eljárása jelentős nyeresége a szövegértelmező törekvéseknek, mivel új lehetőségeket nyit meg számos egyéb régi magyar prózai és verses szöveg interpretációjához is.

A kilencedik fejezet a retorikai fogalomkészlet alkalmazásainak egyes példáit mutatja be Balassi és Rimay költészetében. A „magyar Amphion” nagyciklusának értelmezéséhez szól hozzá az *Aenigma*-elemzés révén az első alfejezet, teológiai érdekű retorikai trópusnak minősítve azt, s ezzel jóslatjellegét, a későbbi lírai önéletrajz előrevetített foglalatát láttatva benne (403–416). Újszerű megközelítés ez a sokat magyarázott és vitatott versciklus tudománytörténetében, a Balassi-kutatás

eszmecseréiben nyilván sokszor fog még ez a tétel napirendre kerülni.

Filológiai szempontból is sok újdonságot ad a Rimay retorikai eszményét jellemző itteni fejtegetés. A Prágai-féle Guevara-fordításról írott Rimay-levél latin auktoridézeteinek teljes feltárásával mind-egyeddig adós volt a kutatás, a legutóbbi összkiadás (1992) a 19-ből csak az öt attribuált citátumot azonosította. Talán nem túlzás, ha azt mondjuk: bravúros filológiai megoldások révén tudja itt bemutatni a szerző Rimay ciceronianizmusának ambivalenciáját: reá hivatkozik ugyan, mégsem követi praxisában a nagy tekintélyt, s épp ebből vezethető le a barokkon innen maradó, a kései humanizmusban gyökerező szemlélete és írói mentalitása. Találó és egyben igen jelentős Kecskeméti tömör megállapítása, mely szerint: „Vir bonus dicendi peritissimus – foglalhatnánk össze a dolog lényegét, egyben Rimay önértelmezését és erkölcsi kívánalmát” (440). Értékes, s a korszak szövegeinek további vizsgálatában hasznosítható megfigyelés az is, hogy a barokk kategóriájához hozzátartozik a normatív tartalom nagy belső meggyőződéssel, küldetésstudattal és ezekhez illő retorikai arzenállal történő közvetítése, s ez a voluntarista, manipulatív, reprezentatív jelleg hiányzik Rimayból. A magunk részéről meggyőzőnek látjuk az így felvázolt, az eddigieknél árnyaltabb és markánsabb Rimay-képet, amely új szempontokkal erősíti meg a költő kései humanista-manierista minősítését.

A monográfiát lezáró tizedik fejezet (*Retorika és történeti reflexió: a historia litteraria korai történetéhez*) az elmondottakból az irodalomtörténet létrejöttére és tudománytörténeti helyére vonatkozó tanulságokat összegzi, kissé talán túlzott

tömörséggel. Végző konzekvenciájával azonban az elmondottak fényében meszesemenően egyet lehet érteni: a romantika előtti irodalmi szövegek esetében a komplex retorikai elemzés „múlhatatlanul szükséges”, ha el akarjuk kerülni az irodalomtörténetben a tropikus jellegzetességek túlbujánzása révén jelentkező buktatót (463).

Áttekintve az értekezés fejezeteit, világosan summázható a következtetés: a kora újkor magyarországi irodalmi gondolkodására nézve alapvető új ismereteket hozó munkáról szólhattunk, szinte valamennyi fejezet adott filológiai nívumot, s ami még jelentősebb, módszertanában is változatos és igen tanulságos monográfiával gazdagodtunk. A történeti kommunikációelmélet láthatóan termékeny szempontokat tud kínálni a régebbi irodalmi szövegek megértéséhez, s úgy hisszük, az újabb korszakok számára is hasznos interpretációs lehetőségeket adhat.

Az értekezés szövege technikailag példamutatóan makulátlan, elütést vagy saj-

tóhibát nem vettünk észre benne. Ugyancsak példás a rendkívüli mennyiségű hivatkozás ökonomikus és logikus mozgatása, a kiterjedt szakirodalom célirányos használata, a manapság olyannyira divatozó lábjegyzetburjánzás elkerülése. A könyv végén terjedelmes (mintegy húszlapnyi) angol nyelvű összefoglalás teszi lehetővé a fontosabb eredmények nemzetközi megismertetését. A monográfia által megmozgatott terjedelmes adattömegben az eligazodást személy- és helységnevmutató segíti, jelentősen növelve a kötet használhatóságát.

Kecskeméti Gábor könyve kiemelkedő színvonalú munka, mind a vállalt feladat súlyát, mind pedig a kidolgozás pontosságát s az elért eredmények újdonságát tekintve, eredményei a jövőben megkerülhetetlenek lesznek mind a tudománytörténeti, mind pedig a textológiai és szövegértelmezési vizsgálódások során.

Bitskey István